

שיבת הפתל - ירושלים

לקט בענייני חג המצות - מתוך שיחות

הגאון הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א

למה לא תקנו כוס חמישית כנגד "נהבאתי"?

הקב"ה מביטח לישראל: "והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים, והצילתי אתכם מעבדתם, ונגאלתי אתכם בנורע נטויה ובשפטים גדלים. וְלִקְחֹתִי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהִיִּיתִי לָכֶם לְאֱלֹקִים" וכו' (שמות ו, ו-ז). כידוע, אחד הטעמים שאמרו חז"ל לתקנת ארבע כוסות בליל הסדר, הוא כנגד ארבע לשונות של גאולה שנזכרו כאן - 'והוצאתי', 'והצילתי', 'ונגאלתי', 'ולקחתי' (יר' פסחים פ"ה ה"א)¹. ונשאלת השאלה: הרי בפסוק מופיעה עוד לשון אחת של גאולה - 'וְנִגְאַלְתִּי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ' וכו' (שמות ו, ח). מדוע לא תקנו כוס גם כנגד לשון זו? אמנם יש אומרים שאפשר לשנות גם כוס חמישית² (רמ"א אר"ח סי' תפ"א ס"א), אבל תקנה מחייבת לא היתה על זה. מדוע?

אחד התירושים שנאמרו לזה הוא, שלשון גאולה זו לא התקיימה ביוצאי מצרים - כיון שמתו במדבר ולא זכו להכנס לארץ ישראל³. לכן לא שותים כוס כנגד לשון זו. אמנם ה' הביטח "והבאתי אתכם אל הארץ", אבל היות ואותו דור לא היה ראוי שתתקיים בו הבטחה זו (בגלל חטא המרגלים), נדחה קיום ההבטחה לדור הבא.

כעין זה מצינו גם בנבואת גאולה אחרת. משה ובני ישראל אומרים בשירת הים: "תפל עליהם אימתי נפחד... עד יעבר עמך ה', עד יעבר עם זו קניית" (שמות טו, טז). מהי הכפילות הזו, "עד יעבר... עד יעבר...?" אמרו חז"ל: "עד יעבר עמך ה' - זו ביאה ראשונה (בימי יהושע); עד יעבר עם זו קניית - זו ביאה שנייה (בימי עזרא). מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל לעשות להם נס בימי עזרא, כדרך שנעשה להם נס בימי יהושע בן נון" (ברכות ד, א). כשם שבימי יהושע נכנסו ישראל לארץ וכבשו אותה בניסים גדולים - קריעת הירדן, "שמש בגבעון דום" ועוד - כך היו אמורים להגאל ולחזור לארצם בימי עזרא. למה לא קרה כך בפועל? - מפני שגורם החטא (שם), [שנשאו נשים נכריות (כן מבואר ביוהר, שבגלל חטא זה לא זכו להגאל בדרך ניסת בזמן עזרא - זוהר ח"ב ז, א ושם קפט, ב)]. האם פירושו של דבר שנבואת "עד יעבר עם זו קניית" נתבטלה? - חס וחלילה! הרי "כל דבר טובה שיגזור הא-ל, אפילו על תנאי - אינו חוזר" (רמב"ם הלכ' יסוה"ת פ"ה ה"ד). לא יתכן אפוא שנבואה זו התבטלה. אם כן, מאי הוי עלה? - היא נדחתה לדור אחר. לולא חטאו בזמן עזרא, היתה מתקיימת אז. אבל כיון שחטאו - היא נדחתה לזמן אחר, שאנו מקוים שיגיע במהרה בימינו.

הרמב"ם אומר, שגם נבואות שנאמרו על העתיד לבוא, מה יהיה בימי המשיח, "לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו" (הלכ' מלכים פ"ב ה"ב). גם מי שידע את כל מאמרי חז"ל ואת כל מה שכתבו הנביאים, לא יכול לדעת מה בדיוק יקרה. אמנם מעיקרי האמונה הוא לדעת שיהיה משיח מבית דוד ושישובו לארץ ישראל, ושיבנה המקדש ושתהיה תחיית המתים באיזשהו שלב, אבל לדעת איך בדיוק יתגשמו הדברים, אין זה מעיקרי האמונה, ואת זה איננו יודעים. חז"ל הרי אמרו, שיש נבואות שנאמרו למצב ש"זכור", ויש נבואות שנאמרו למצב ש"לא זכור" (סנה' צח, א). ממילא, כל עוד איננו יודעים באיזו מידה אנו במצב כזה או אחר, אי אפשר לדעת מה יהיה ואיך יהיה. למשל, יכול להיות שאם זכו, תתנהל מלחמת גוג ומגוג בין המלאכים בשמים, ואם לא זכו תתנהל על הארץ עם טנקים ותותחים. אי אפשר לדעת את הדברים, עד שיהיו.

[הרמב"ם מוסיף עוד דבר, שאנו לא היינו מעזים לומר אותו, אבל לרמב"ם היו כתפים רחבות, והוא אומר כך: "גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים" (הלכ' מלכים שם). כלומר, גם לחז"ל לא היתה קבלה ומסורת בדברים האלה. כשחז"ל אומרים לנו שיש ל"ט מלאכות בשבת וארבע פרשיות בתפילין, זוהי ידיעה ברורה שנמסרה למשה בסיני, והגיעה במסורת לחז"ל. אבל בענין הגאולה לא קיבלו חז"ל דברים ברורים כיצד בדיוק תהיה הגאולה, אלא אמרו מה שאמרו על פי משמעות הפסוקים ועל פי הכרע הדעת, ולכן יתכן שהדברים לא יתרחשו בדיוק כפי שתארו לנו חז"ל].

ארבע כוסות - יתכן שנתקנו רק לאחר החורבן

והנה, מלבד התירוף שכבר אמרנו, אולי מותר לומר עוד תירוף למה לא שותים כוס חמישית כנגד "נהבאתי". אולי הסיבה לזה היא, שארבע לשונות הגאולה הראשונות הם בסימן צלפה: "והוצאתי אתכם מתחת סבל מצרים", שלא יעברו עוד למצרים כלל, אחר כך "ונגאלתי אתכם בנורע נטויה ובשפטים גדלים", שיצאו בעבודות קלות, "והצילתי אתכם מעבדתם", שלא יעברו עוד למצרים כלל, אחר כך "ונגאלתי אתכם בנורע נטויה ובשפטים גדלים", שיצאו ממצרים לגמרי, ולבסוף - "ולקחתי אתכם לי לעם", שנבוא להר סיני, ונקבל שם את התורה. כל זה, הוא עליה ממדרגה למדרגה. לעומת זאת, "נהבאתי אתכם אל הארץ", זו כבר ירידה. אמנם עדיף להיות בארץ ישראל מאשר במדבר, אבל ביחס למעמד הגדול שהיה בהר סיני, זוהי ירידה, לא עליה. מעמד הר סיני גבוה יותר מכל מה שיש בארץ ישראל. עד שנזכה לגאולה העתידה במהרה בימינו, בינתיים, המעמד הגדול שהיה בהר סיני הוא נקודת השיא בתולדות עם ישראל. אולי מסיבה זו לא שותים כוס חמישית כנגד "נהבאתי אתכם אל הארץ".

טעם אפשרי נוסף למה לא תקנו כוס חמישית כנגד "נהבאתי" - מפני שארץ ישראל לא נשארה בידינו לתמיד. כל שאר הגאולות, נשארו לנו

1. ובאר המהר"ל, שד' לשונות אלו הן כנגד ג' דברים שנאמרו בגזרת ברית בין הבתרים, זה קשה מזה: גירות, עבודה ועינוי [ג' יתיה ורעך בארץ לא להם, ובעבדים, וענוי אדם]. "והוצאתי אתכם מתחת סבל מצרים" - כנגד העינוי. "והצילתי אתכם מעבדתם" - כנגד העבודה. "ונגאלתי אתכם" - כנגד הגירות. ולאחר שיצאו מרשות המצרים, באה הלשון הרביעית, "ולקחתי אתכם לי לעם וְהִיִּיתִי לָכֶם לְאֱלֹקִים", שזה החיבור עם הקב"ה (גבורות ה' פרק ס'). וברמב"ן פירש ש"ולקחתי אתכם לי לעם" הכונה למתן תורה, שנאמר בו "וְהִיִּיתִם לִי סֻגְלָה מִכָּל הָעַמִּים" (רמב"ן שמות ו, ז).

2. ומבואר בראשונים, דלדעה זו אכן מכוונת כוס זו כנגד לשון "נהבאתי" - עיי' רבינו מנוח (פ"ח מהלכ' חמץ ומצה ה'), השגות הראב"ד שלהי מס' פסחים (כו, ב מדפי הרי"ף אות א'), ודעת זקנים מבעלי התוס' (שמות יב, ח).

3. והסוברים שחז"ל תיקנו גם כוס חמישי, אפשר שסוברים כדעת התרגום יונתן (שמות יט, ד), שבליל מכת בכורות נשא הענן את בני ישראל אל ארץ ישראל אל מקום המקדש, ועשו שם את הפסח, ואח"כ החזירים למצרים, וא"כ נתקיים בהם גם "נהבאתי".

לתמיד - יצאנו ממצרים לחרות עולם, והתורה היא "מוֹרֶשֶׁה קְהֵלֶת יַעֲקֹב" בכל הדורות. לעומת זאת, ארץ ישראל לא נשארה בידינו לתמיד. אמנם היא ניתנה לנו למורשה לדורות, אבל באופן זמני היא נלקחה מאיתנו, עד שה' יחזיר לנו אותה. ממילא יתכן לומר, שמסיבה זו לא תיקנו חז"ל כוס חמישית כנגד "וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ".

יותר מזה: יתכן אולי לומר, (וזהו באמת חידוש גדול), שבזמן שהיינו בארץ ישראל, בזמן הבית, לא רק כוס חמישית לא שתו, אלא גם ארבע כוסות לא שתו! למה? שהרי תקנת ארבע כוסות היתה בין השאר משום שמחה (ע"י רשב"ם ותוס' פסחים קח, ב ד"ה ידי יין יצא). וכיון ש"בזמן שבית המקדש קיים, אין שמחה אלא בבשר (של הקרבנות)" (פסחים קט, א), ולא ביין, ממילא יתכן שכל זמן שהיה המקדש קיים, לא תיקנו כלל לשתות ארבע כוסות. רק כשנחרב הבית ונוצר מצב של "אין שמחה אלא ביי"ן" (שם), (כי קרבנות לא היו כבר), אז תקנו לשתות ארבע כוסות⁴. ואולם אז כבר לא היה מקום לתקן שתית יין כנגד "וְהִבֵּאתִי", כיון שנתבטלה גאולה זו בחורבן, ועל כן רק כנגד ארבע הגאולות הראשונות תקנו לשתות יין, שהן נשארו בידינו גם בזמן החורבן.

חוץ מטעם זה שלא לתקן שתית ארבע כוסות בזמן הבית, משום שבזמן הבית "אין שמחה אלא בבשר", יתכן גם טעם נוסף למה לא לתקן שתית ארבע כוסות בזמן הבית. הרי בזמן הבית היו אוכלים בשר קדשים בליל הסדר (קרבן פסח וחגיגת ארבעה עשר). ממילא צריך להזהר להיות בדעה צלולה, שלא להסיח את הדעת משמירת הקדשים, שהיסח הדעת פוסל בהם (ע"י פסחים לד, א וברש"י שם ד"ה פסול הגוף). [כעין זה היה אומר מו"ר הגרש"ז אויערבאך זצ"ל, שאין לחתן לשתות הרבה מכוס של ברכת הארוסין (בחופה), כדי שיהיה צלול בדעתו כשמקדש את אשתו, ולא יהיה חשש על מעשה הקדושין (ע"י שו"ע אה"ע סי' מ"ד ס"ג)]. גם מסיבה זו יתכן שלא תקנו חז"ל לשתות ארבע כוסות בזמן הבית. רק אחרי החורבן תקנו ארבע כוסות.

מכת בכורות - ברגע אחד לכולם, או לא?

הקב"ה אומר, "וְעִבְרָתִי בְּאָרֶץ מִצְרַיִם בְּלִילָה הַזֶּה" (שמות יב, יב). אומר רש"י, "וְעִבְרָתִי - כמלך העובר ממקום למקום, ובהעברה אחת וברגע אחד כולן לוקין". וקשה: הרי הדברים סותרים לכאורה מרישא לסיפא. "כמלך העובר ממקום למקום" - משמע שהבכורות לקו בזה אחר זה, תחילה במקום זה ואח"כ במקום זה. ואילו "ברגע אחד כולם לוקים" - משמע שכולם לקו בבת אחת! ותיירץ המהרי"ל דיסקין זצ"ל כך: אין כאן סתירה! כולם לקו ברגע אחד! באיזה רגע? - בחצות הלילה! אבל חצות הלילה אינו חל באותו הרגע בכל ארץ מצרים. כל מקום - וחצות הלילה שלו. ממילא מוכרח להיות, שהקב"ה עבר כביכול ממקום למקום, ובכל מקום הכה את הבכורות בחצות הלילה של אותו מקום. אבל כולם לקו ברגע אחד - ברגע של חצות הלילה.

לפי זה אפשר להסביר קושי בפסוק. הפסוק אומר, "וַיִּקַּם פְּרַעֲהוּ לַיְלָה, הוּא וְכָל עֲבָדָיו וְכָל מִצְרַיִם, וַתְּהִי צַעֲקָה גְדֹלָה בְּמִצְרַיִם, כִּי אֵין בַּיַּת אֲשֶׁר אֵין שֵׁם מֵת" (שם, ל). וקשה לכאורה: הרי למה התעורר פרעה באמצע הלילה? בגלל הצעקה הגדולה שהיתה במצרים! אם כן, הסדר בפסוק היה צריך להיות הפוך: "וַתְּהִי צַעֲקָה... וַיִּקַּם פְּרַעֲהוּ...". אבל לפי מה שהסברנו הפסוק מיושב. כשהיתה צעקה בארמון פרעה, שמזה התעורר פרעה משנתו, עדין לא היתה צעקה בכל ארץ מצרים, כי היו מקומות שעוד לא הגיעה שם שעת חצות. לכן, תחילה "וַיִּקַּם פְּרַעֲהוּ... וְכָל עֲבָדָיו", היינו כשמכת בכורות הגיעה לאזור של פרעה, ורק אח"כ קמו "כל מצרים, ותהי צעקה גדולה במצרים" כולה.

אבל יש לפרש את הפסוק גם בדרך נוספת, על פי דברי הזוהר הקדוש (שמות מה, א). הזוהר הקדוש אומר, שכשפרעה קם ממטתו, הוא לא רץ מיד אל משה ואהרן ואומר להם "קומו צאו מתוך עמי" (שמות יב, לא), אלא יש לו משהו דחוף יותר לעשות קודם. כשהוא רואה את כל הבכורות שבביתו מתים, הוא נוטל חרב והורג את כל השרים והיועצים שיעצו לו שלא לשלח את בני ישראל ממצרים. ואומר הזוהר, שזהו מה שנאמר "וַיִּקַּם פְּרַעֲהוּ לַיְלָה". היינו, שקם להרוג ולהשחית בבני עמו, כשם שהקב"ה עבר בלילה זה במצרים להרוג ולהשחית בהם. ממילא יש לומר, שלכן נאמר תחילה "וַיִּקַּם פְּרַעֲהוּ לַיְלָה", ורק אח"כ "וַתְּהִי צַעֲקָה גְדֹלָה בְּמִצְרַיִם". כי אחרי שקם פרעה ועשה מה שעשה, נהיתה צעקה עוד יותר גדולה במצרים, שמשפחות היועצים צועקות על כך שפרעה הורג את יועציו.

שאלת הבן החכם - והתשובה

הבן החכם שואל בהגדה של פסח: "מָה הַעֲדוֹת וְהַחֲקִים וְהַמְשָׁפְטִים אֲשֶׁר צִוְּהוּ אֱלֹהֵינוּ אֶתְכֶם?" (דברים ו, כ) אומר בעל ההגדה: "אף אתה אמור לו כהלכות הפסח, אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". וצריך להבין: איזו מין תשובה היא זו? וכי זו ההלכה היחידה בפסח, שאסור לאכול אחר הפסח אפיקומן? הרי ישנם הרבה עֲדוֹת חוקים ומשפטים בפסח! וא"כ, למה לא אומרים לחכם גם אותם? הפשט הפשוט הוא, שיש ללמד את הבן החכם לא רק הלכה זו, אלא את כל הלכות הפסח, עד 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן' [שהיא ההלכה האחרונה במסכת פסחים (פ"י מ"ח)], ובזה אכן מקבל החכם תשובה לשאלתו, "מָה הַעֲדוֹת וְהַחֲקִים וְהַמְשָׁפְטִים אֲשֶׁר צִוְּהוּ אֱלֹהֵינוּ אֶתְכֶם".

ובכל זאת, היות ולא נאמר בהגדה במפורש "אף אתה אמור לו כהלכות הפסח עד אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", אולי מותר לומר גם פירוש אחר בדברים. אולי כוונת השאלה "מָה הַעֲדוֹת וְהַחֲקִים וְהַמְשָׁפְטִים" וכו', היא כך: למה צריך כל כך הרבה מצוות, עֲדוֹת, חוקים ומשפטים, וכולם זכר ליציאת מצרים? זמן רב לפני הפסח מתחילים כבר לנקות את הבית, ממרקים ושוטפים, מגעילים כלים, מוכרים את החמץ, ובודקים את החמץ, ושוטפים את החמץ, שלא יהיה חלילה פירור אחד של חמץ בבית! אח"כ בליל הסדר אוכלים פסח, ומצה, ומרור, ומספרים ביציאת מצרים, ושבעה ימים אוכלים רק מצות ולא חמץ, ולא הולכים לעבודה, ובזמן שבית המקדש קיים אוכלים קרבנות, וגם מצוות נוספות יש זכר

4. וכן כתב רבי צדוק הכהן מלובלין, וז"ל: "בפסח [נידונים] על התבואה (ר"ה טז, א)... ועל כן אז יש מצוות דאכילה... אכילת מצה דפסח, ובזמן שבית המקדש קיים גם אכילת בשר דקרבן פסח... וחכמים הוסיפו היין דארבעה כוסות, שהוא גם כן במקום הבשר, כי אין שמחה אלא בבשר ואין שמחה אלא ביין (פסחים קט, א)" (מחשבות חרוץ אות ט"ו). וכן כתב בשפת אמת, וז"ל: ונראה שתקנו הכוסות אחר שנחסר לנו הפסח. וזה הרמז: אפילו עניי בישראל - היינו דורות השפלים - לא יפחתו לו מד' כוסות" (שפת אמת פסח תרנ"ג ד"ה כתיב).

ליציאת מצרים: שבת - זכר ליציאת מצרים (דברים ה, טו); ימים טובים - זכר ליציאת מצרים; תפילין - זכר ליציאת מצרים (שמות יג, ט); ציצית - מזכירה את יציאת מצרים (עי' רש"י במדבר טו, מא); וכן בכל יום בבקר ובערב מזכירים את יציאת מצרים בקריאת שמע⁵... מה כל "הַעֲדוֹת הַחֻקִּים וְהַמְשָׁפְטִים" האלה? מדוע יש צורך במצוות רבות כל כך זכר ליציאת מצרים? - כך שואל הבן החכם.

ומה עונים לו? - "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". אסור לאכול אחרי הפסח שום דבר. למה? - לכאורה מפני שצריך לאכול את הפסח על השובע⁶ (פסחים ע, א). לכן גזרו שלא לאכול אחרי שום דבר נוסף, כדי שיהיו לאכול על השובע⁷. ולמה צריך לאכול את הפסח על השובע? - לכאורה, מפני שכך הדין בכל הקרבנות, שצריך לאכול על השובע, כדי שתהא אכילתם אכילה חשובה המביאה לידי שביעה⁸. אבל האמת היא שקשה לפרש כן. שהרי בליל פסח יש שני קרבנות שצריך לאכול - קרבן פסח וקרבן חגיגה. ומבואר בגמרא, שאת החגיגה הבאה עם הפסח יש לאכול תחילה, כדי שיהא הפסח נאכל על השובע (שם). ואם אכילת הפסח על השובע נעשית מחמת שכן הדין בכל קרבן, למה תקנו שדוקא החגיגה תאכל תחילה כדי שיאכל הפסח על השובע? ולמה לא יוכל אדם לעשות להפך, לאכול את הפסח תחילה, כדי שתהא החגיגה נאכלת על השובע? והרי גם בחגיגה ישנו דין זה, שצריך לאכול על השובע⁹!

ואכן, בירושלמי אמרו טעם אחר שבגללו יש לאכול את הפסח על השובע. והוא, "שלא יבוא לידי שבירת עצם" (ירושלמי פסחים פ"ו ה"ד). והיינו, שהרי התורה ציוותה בקרבן פסח, "וְעֵצֶם לֹא תִשְׁבְּרוּ בו" (שמות יב, מו). ומבאר אפוא הירושלמי, שלכן תקנו חז"ל לאכול את הפסח על השובע, "שאם לא היה בא על השובע, מתוך שהוא קָעב לאכול הבשר שסביב העצמות, היה בא לידי שבירתן", והיה עובר בלאו¹⁰.

והנה, כבר הקשו התוספות, שאם זה הטעם שהפסח נאכל על השובע, כדי שלא יבוא לשבירת עצם, ומפני זה אמרו "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", למה אמרו גם במצה "אין מפטירין אחר מצה אפיקומן"? (פסחים ק"ט, ב) והרי במצה אין איסור שבירה! אדרבה, לוקחים את האפיקומן דווקא מהמצה השבורה! מדוע אפוא אסור לאכול שום דבר לאחר מצת האפיקומן?

יש ראשונים שכתבו, שכיון שמצת האפיקומן נאכלת זכר לקרבן פסח שהיה נאכל בסוף הסעודה, לכן - זכר לפסח - קבעו גם במצה דין זה, שלא לאכול אחריה שום דבר, כמו בקרבן פסח¹¹. אבל התוספות לא כתבו כן, אלא כתבו, שלפי מי שסובר ש"אין מפטירין אחר מצה אפיקומן", הטעם בדין זה שאין מפטירין אחר הפסח (בזמן המקדש) והמצה (בזמן הזה) אפיקומן, הוא לא כפי שאמרו בירושלמי - כדי שיאכל את הפסח על השובע ולא יבוא לשבירת עצם - אלא טעם אחר יש בזה. והוא - כדי "שיהא טעם מצה ופסח בפיו"¹² (תוס' פסחים קכ, א סוף ד"ה מפטירין).

5. וכן מצנת "הַחֲדָשׁ הַזֶּה לָכֶם רֵאשׁ תִּשְׁשִׁים" (שמות יב, ב) - שענינה הוא שיהיה חודש ניסן הראשון לחדשי השנה, וממנו ימנו כל החדשים, [אייר - שני, סיון - שלישי, וכן הלאה] (עי' רש"י ורמב"ן שם) - ענינה הוא, "כדי שיהיה זה זכרון בְּנֵס הגדול, כי בכל עת שנזכר החדשים יהיה הגם נזכר", כי "כשנגרף לַחֲדָשׁ ניסן ראשון ולתשרי שביעי, פתורנו: ראשון לגאולה, ושביעי אליה" (רמב"ן שם).

6. "על השובע" פירושו "שיהא הפסח גמר שביעתן" (רש"י פסחים סט, ב ד"ה בזמן שבא). היינו, שיאכלנו סמוך לשביעתו, והפסח הוא זה שיביאנו לשביעה. וכן כתב הרמב"ם: "מצוה מן המובחר לאכול בשר הפסח אכילת שובע. לפיכך, אם הקריב שלמי חגיגה בארבעה עשר, אוכל מהן תחילה, ואחר כך אוכל בשר הפסח כדי לשבוע ממנו" (רמב"ם הלכות קרבן פסח פ"ח ה"ג). וכן מפורש במאירי (פסחים שם).

7. כן הביא בעל המאור בשם "יש שפירשו" (פסחים כו, ב מדפי הרי"ף), וכן כתב הרמב"ן (במלחמות שם), שהטעם שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, הוא מפני שצריך לאכול את הפסח על השובע. [וגזרו גזרו בו, שלא יאכל אפילו דברים שאינם משביעין, ואינם באין אלא בקינוח" (רמב"ן שם), אע"פ שמצד עצמם לא היה לנו לחוש שלא יאכל את הפסח על השובע בגלל מאכלים כאלו]. וכן דעת התוס' בתחילת דבריהם (תוס' שם קכ, א ד"ה מפטירין) [אליבא דמאן דאמר שרק בפסח נאמר דין זה, ולא במצה. אבל אליבא דמ"ד שגם במצה נאמר דין זה שאין מפטירין אחריה אפיקומן - וכדק"ל להלכה - כתבו התוס', שהטעם שאין מפטירין אחר המצה והפסח אפיקומן הוא לא כדי שיאכלם על השובע, אלא מטעם אחר, וכפי שיבואר להלן].

8. כן פירשו רש"י (פסחים פו, א ד"ה אין מפטירין) והרשב"ם (ק"ט, ב ד"ה כגון ארדילאי), שדין אכילה על השובע בקרבן פסח הוא מדין אכילה על השובע של כל הקרבנות, שהוא מטעם חשיבות וגדולה. [וגם ברש"י לעיל שם (סט, ב ד"ה בזמן שבא, ובדף ע, א ד"ה על השבע) כתב, שהטעם לדין אכילת שובע בקרבן פסח, הוא כדי שתהיה האכילה מהנהגה וחשובה].

9. ובאמת מכת קושיא זו (וגם מכת ראיות נוספות) אמר הגרי"ז זצ"ל בדעת הרמב"ם, שדין אכילת קדשים על השובע נאמר רק באכילת חלק הכהנים, ולא באכילת חלק הבעלים. ורק בקרבן פסח איכא דין אכילה על השובע גם בבעלים [אולי מפני ההלכה המיוחדת שיש בפסח, לאכול דרך חרות (עי' חינוך מצוה ז)]. ולכן אוכלים את החגיגה תחילה, שהרי אין בה דין אכילה על השובע, ואח"כ אוכלים את הפסח, שיש בו דין אכילה על השובע (מובא בחי' הגר"ח על הש"ס בדין אכילת פסח על השובע, בשם הגרי"ז). [אלא שבחי' הגרי"ז עמ"ס מנחות (כא, ב ד"ה יאכלו) מבואר, שרק בדעת הרמב"ם אפשר לומר כן, שהרי הרמב"ם סובר שאין באכילת הבעלים חיוב עשה (עי' סה"מ מ"ע פ"ט), וא"כ לא שייך גם שתהיה בה מצוה מן המובחר לאכול על השובע. דאם אין מצוה, אין גם "מצוה מן המובחר". אבל דעת רש"י מפורשת (פסחים נט, א ד"ה בשאר ימות השנה), שגם באכילת בעלים יש מצות עשה כמו באכילת כהנים, והיא אותה מצוה עצמה כמו בכהנים. ולשיטתו נשאר השאלה, מאי שנא פסח מחגיגה לענין אכילה על השובע. וצ"ל בדעת רש"י, שכיון שהפסח חיובו מן התורה והחגיגה הבאה עמו אין חיובה מן התורה (פסחים ע, א), מוטב לקיים דין אכילה על השובע בפסח מאשר בחגיגה. ועוד י"ל, דרש"י ס"ל כהמרדכי (עי' הערה הבאה)]. [ויש לציין עוד, שלדעת "יש שפירשו" שהביא בעל המאור, הטעם שצריך לאכול את הפסח על השובע הוא כדי שיאמר עליו את ההלל בכרס מלאה (וכנראה ס"ל שצריך לומר את ההלל מיד לאחר אכילת הפסח, ולא שיאכל אחרי דברים אחרים ויאמר ההלל אח"כ). ולפ"ז לא יקשה למה לא יאכל את הפסח לפני החגיגה, ופשוט].

10. וכתבו התוס' והרמב"ן, שזהו ג"כ טעמו של הבבלי (תוס' פסחים ע, א ד"ה לאו, ובדף קכ, א ד"ה מפטירין; רמב"ן במלחמות כו, ב מדפי הרי"ף). [וצ"ל לפי דעתם, שדין אכילה על השובע מצד חשיבות האכילה קיים רק באכילת כהנים, וכנ"ל, וגם פסח לא שונה בזה משאר הקרבנות]. אבל במרדכי משמע שעיקר הטעם לאכילת הפסח על השובע הוא כרש"י (שתהא אכילה חשובה), והטעם שאמרו בירושלמי נאמר רק כדי לתרץ את הקושיא מהקדמת קרבן חגיגה. דו"ל המרדכי: "חגיגה היתה באה קודם הפסח... כדי שיהא נאכל על השובע. ובירושלמי מפרש טעמא דהיתה באה קודם הפסח, כדי שלא יבא לידי שבירת עצם. וקשה, דלמה לי טעמא משום שבירת עצם, תיפוק לי משום טעמא דכדי שיהא הפסח נאכל על השובע. וי"ל, אי לאו טעמא משום שבירת עצם, היה קשה אמאי לא היה הפסח נאכל קודם כדי שיהא חגיגה נאכל על השובע, דהא הוא חגיגה [קדשים] כמו פסח, וקדשים נאכלין על השובע... להכי איצטרך טעמא דמפרש בירושלמי. דחגיגה באה קודם הפסח משום שיהא הפסח נאכל על השובע, ועוד טעמא אחרתא משום שלא יבא לידי שבירת עצם" (מרדכי סוף מס' פסחים - על דף ק"יז).

11. כן כתבו בעל המאור והרמב"ן במלחמות.
12. ולפי זה נמצא, שהדין שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן והדין שהפסח נאכל על השובע אינם קשורים זה לזה. [ולא כפי שכתבו התוס' בתחילת דבריהם, שהטעם שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן הוא כדי שיאכל את הפסח על השובע]. דהדין שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן הוא כדי שיאמר טעם הפסח בפיו. והדין שהפסח נאכל על השובע הוא כדי שלא ישבור בו עצם (לתוס'), או כדי שיאמר עליו את ההלל בכרס מלאה (ל"ש שפירשו" שהביא בעה"מ).

מהו הענין בזה? למה צריך שישאר טעם מצה ופסח בפיו?¹³ כמדומני שהסבר הדבר הוא כפי שבאר הג"ר יחיאל מיכל שלזינגר זצ"ל, מייסד ישיבת קול תורה. הוא הסביר כך: התורה אומרת: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, פי בחפזון יצאת מארץ מצרים, למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך" (דברים טו, ג). כלומר, התורה רוצה, שע"י סיפור יציאת מצרים, וע"י המצות והפסח שתאכל בלילה הזה, תזכור את יציאת מצרים כל ימי חייך. [אמנם ממילא צריך להזכיר את יציאת מצרים בכל יום ובכל לילה, אבל זכירה זו הרי נלמדת מפסוק זה עצמו: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך", ימי חייך - הימים, כל ימי חייך - הלילות (משנה ברכות יב, ב). ומשמע אפוא, שזכירה זו צריכה לבוא מתוך אכילת המצה והפסח של ליל ט"ו בניסן, שהיא תהיה הגורם לכך שתזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך]. זהו הטעם לכך, שרוצים שישאר טעם מצה בפה. לרמז לו, שבעצם היה צריך שטעם זה ישאר בפיך כל ימי חייך, אלא שאי אפשר לומר לאדם שלא לאכל כלום מליל פסח זה עד ליל פסח הבא, לכן אומרים לו, שלפחות בלילה הזה, אחרי אכילת האפיקומן, לא יאכל שום דבר. לרמז, שטעם המצה צריך ללוות אותך, ואם תאכל משהו לאחר האפיקומן, הטעם האחרון ישפך את הטעם הראשון. זוהי אפוא התשובה לשאלתו של החכם, למה צריכים כל כך הרבה מצוות זכר ליציאת מצרים. התשובה היא - "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". כמו שאתה מבין, שאם תאכל עוד משהו אחרי האפיקומן, יצא טעם האפיקומן מן הפה, כך גם בידיעות. אמנם רכשת בליל פסח ידיעות חשובות, איך הכה ה' את מצרים בעשר מכות מופלאות שמראות את שליטתו המוחלטת של הקב"ה בטבע - אבל אח"כ, בחול המועד, או אחרי החג, אתה שומע שאובאמה אמר כך, ואבו מאזן עשה כך, והממשלה החליטה כך, ואתה מתחיל לקבל רושם כאילו ישנם כוחות נוספים שפועלים בעולם, ושוכח מה שלמדת בליל הסדר, שרק דבר ה' פועל בעולם, ואם אבו מאזן או ארדואן פועלים, הרי זה בגלל שהקב"ה גזר שיפעלו כך, ואם אמריקה פועלת או לא פועלת, גם זה הוא רק מפני שכך גזר ה'. את זה נוטים לשכוח כששומעים את החדשות בעיתון וכדו', כי טעם אחרון משכח את הראשון - את מה שלמדנו בליל הסדר. לכן יש צורך במצוות רבות, שיזכירו וישננו לנו ערב ובוקר ובהזדמנויות נוספות את הלקח של מצרים, שלא חשוב מה פרעה רוצה, ולא חשוב מה החרטומים רוצים, ולא חשוב מה משה רוצה, חשוב רק מה שה' רוצה, ואם ה' רוצה שהמצרים ישתו דם וישאל ישתו מים, אז המצרים שותים דם וישאל שותים מים, ויכולים כל חרטומי מצרים לעשות בלהטיהם מה שירצו, ושום דבר לא יעזור. זהו הלקח שצריך לשנן לעצמנו בליל הסדר, וזהו הלקח שצריך ללוות אותנו כל ימות השנה. לכן יש צורך במצוות רבות כל כך, וזכר ליציאת מצרים.

שהקב"ה חישב את הקץ...

עוד אומרים בהגדה: "ברוך המקום ברוך הוא... שהקב"ה חישב את הקץ לעשות כמה שאמר לאברהם אבינו בכרית בין הבתרים" וכו'. נשאלת השאלה: מהו כאן השבח הגדול, שהקב"ה חישב מתי פלים ארבע מאות שנה מברית בין הבתרים? כל כך קשה למנות ארבע מאות שנה? אמנם הקושיה הזו אינה קושיה גדולה כל כך, כי הקב"ה לא חישב רק את הארבע מאות שנה, אלא חישב גם את השניות ואת חלקיקי השניות, כך שהגאולה תהיה בדיוק בסוף ארבע מאות שנה, בחצות הלילה של ט"ו בניסן. אבל יש עוד תירוץ של הרב מבריסק זצ"ל, שאמר כך: גזרת ברית בין הבתרים כללה למעשה שתי גזירות: גזרת גלות - "גַר יִהְיֶה וְרַעַב", וגזרת שעבוד - "וְנַעֲבֹדוּם וְנִעְנוּ אֲתָם", ושתיהן נקבעו למשך "אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה"¹⁴ (בראשית טו, ג). והנה, למעשה לא היו ישראל במצרים ארבע מאות שנה, אלא מאתיים ועשר שנים (רש"י שם). כיצד אפוא התקיימה גזירת "אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה"? ענו על זה חז"ל בשני אופנים: (א') מנין ארבע מאות השנה התחיל כבר מלידת יצחק אבינו (רש"י שם, ב') המצרים הכבידו את עולם על ישראל ותרממה שהיה בכלל הגזירה, וקושי נוסף זה היה שקול כארבע מאות שנות שעבוד של הגזרה המקורית¹⁵. ובאר הרב מבריסק, ששני תירוץ אלו מכוונים כנגד שתי הגזירות הנ"ל. גזירת "גַר יִהְיֶה וְרַעַב... אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה" התקיימה על ידי שהמנין התחיל כבר מלידת יצחק, וגזירת "וְנַעֲבֹדוּם וְנִעְנוּ אֲתָם" התקיימה על ידי קושי השעבוד¹⁶.

והנה, שתי הגזרות הללו היו צריכות להתקיים במלואן, ואם אחת היתה נשלמת בעוד שהאחרת לא הושלמה עדיין, לא היו יכולים לצאת

13. הראשונים כתבו בזה טעמים שונים: בעל המאור כתב, דבעינן שישאר טעם הפסח בפיו, כדי שלא ישכח לומר את ההלל (וע"ש שבאר, למה חששו חז"ל שישכח לומר את ההלל, עד שהוצרכו לתקן תקנה מיוחדת זו, כדי שלא ישכח לאמר). ובמצה ג"כ תקנו כן (שלא לאכול אחריה שום דבר), וזכר לפסח. וע"י טעמים נוספים ברמב"ן (במלחמות) ובר"ן. והרמב"ם כתב שאסור לאכול אחר הפסח והמצה, "כדי שיהיה הפסח סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו, שאכילתו היא המצוה" (רמב"ם הלכות חמץ ומצה פ"ח ה"ט). והיינו, כדי שישאר בפיו טעם המצה (כנראה משום חיבוב מצוה). אבל התוס' כתבו בסתמא "דבעינן שיהא טעם מצה ופסח בפיו", ולא בארו מאיזה טעם בעינן כן. ובדעתם יש לפרש הטעם כפי שמובא כאן למעלה.

14. וזה דלא כהרמב"ן שכתב: "כי גר יהיה זרעך - זה מקרא מסורס, ושיעורו: כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ארבע מאות שנה, ועבדום וענו אותם. ולא פירש כמה ימי העבדות והענינו" (רמב"ן בראשית טו, ג).

15. ולכן, לאחר שבא משה לדבר עם פרעה בפעם הראשונה להוציא את בני ישראל ממצרים, הכביד פרעה את ידו עליהם, עד שמשם צעק על כך לה': "ה', למה הרעיתם לי? הנה, למה רצו להוציא אותי מארץ מצרים, ולכן היה מוכרח לגבור תוקף השעבוד, כדי שבזה תושלם גזירת הגלות קודם זמנה (דרושים נחמדים ממהר"ם ש"ף שנדפסו בסוף חידושי למס' חולין - פרשת שמייני). [וכתב הצ"ח (פסחים קטז, ב ד"ה במשנה), שבגלותנו עתה הוא להפך, שאריכות הזמן משלים קושי השעבוד, כי אין לנו כח לסבול עול השעבוד כפי שהיה צריך להיות עלינו ע"פ הגזרה, ולכן במקום זה מאריך עלינו הקב"ה זמן הגלות, ומיקל מעלינו קושי השעבוד. וכן כתבו השם משמואל (ויגש תרע"ז) והשפת אמת (פסח תרמ"ב ד"ה בשיר השירים)].

16. יש שפירשו, ששתי גזירות אלו נרמזות בפסוקים: "הוא אהרן ומשה אשר אמר ה' להם הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים על צבאתם, הם המדברים אל פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל ממצרים, הוא משה ואהרן" (שמות ו, ו-ז). דלכאורה כפל לשון יש כאן. אלא שהפסוק הראשון מכוון כנגד גזרת "גַר יִהְיֶה וְרַעַב" לא להם, ולכן נאמר בו "אשר אמר ה' להם הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים", היינו מגזרת הגלות. והפסוק השני מכוון כנגד גזרת השעבוד, ולכן לא נאמר בו "מאמר מצרים", אלא "הם המדברים אל פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל ממצרים". היינו - מן השעבוד למצרים עצמם. [ולכן בפסוק הראשון נאמר: "אשר אמר ה' להם הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים על צבאתם", ופירשי: "כל צבאם לשבטיהם", ואילו בפסוק השני לא נאמר "להוציא את בני ישראל ממצרים על צבאתם". משום שגזרת הגלות שעליה מדבר הפסוק הראשון, היתה על כל שבטי ישראל, לכן נאמר שם "על צבאתם". אבל גזרת השעבוד עליה מדבר הפסוק השני לא היתה על כל השבטים, דשבת לוי לא נשתעבד (רש"י שמות ה, ד), לכן לא נאמר שם "על צבאתם", דלא כל השבטים נכללו בגזרה זו].

ממצרים עד שתושלם גם השניה. מאידך גיסא, אם היו נשארים במצרים עד שתושלם הגזירה השניה, היו סובלים מן הראשונה יותר מארבע מאות שנה. הקב"ה היה צריך אפוא לסדר, ששתי הגזרות תסתיימנה ברגע אחד, כדי שלא ישארו אף רגע אחד מיותר במצרים. חשבון כזה - כמה שעבוד צריך וכמה גירות צריך כדי ששתי הגזרות תושלמנה באותו רגע - זה רק הקב"ה יכול לחשב. זהו השבח שאנו אומרים, שהקב"ה חישוב את הקץ וכו', לסדר את הענין באופן כזה, שזמנן של שתי הגזרות יסתים ברגע אחד.

אבל אולי מותר לומר גם דרך אחרת. בפיוט לפרשת החודש נזכר, שמולד הלבנה של ניסן בשנה שיצאו ישראל ממצרים היה בחצות היום של ערב ראש חודש ניסן. מדוע מציין זאת הפייטן? מאי נפקא מינה? נראה לבאר כך: חז"ל אמרו, שמשנה נתקשה על מולד הלבנה, באיזה שיעור תנא'ה ותהיה ראויה לקדש על פיה את החודש. הראה לו הקב"ה באצבע את חידוש הלבנה של חודש ניסן ברקיע, ואמר לו: "כזה ראה וקדש" (רש"י שם, ב). שואל רש"י: איך יתכן שהראה ה' למשה את הלבנה בשעה שדיבר איתו? והרי הקב"ה לא היה מדבר עם משה אלא ביום, ואת הלבנה רואים רק בלילה! אומר רש"י, שה' דיבר איתו סמוך לשקיעה, והראהו את הלבנה מיד לאחר השקיעה.

והנה, כדי שמשנה ילמד מהו שיעור הלבנה שראוי לקדש בו את החודש, היה צריך שהלבנה תהיה אז בדיוק בשיעור שאפשר לקדשה בו, לא פחות ולא יותר. שיעור זה הוא לפי שיטת רש"י (ר"ה כ, ב) והפייטן - שש שעות בדיוק לאחר מולד הלבנה, [דלא כשיטת הרמב"ם (הלכ' קידוש החודש פ"א ה"ג)]. אם השקיעה היתה שש שעות בדיוק אחרי המולד, נמצא שהמולד היה בדיוק בחצות היום. כדי שיזדמן מצב כזה באותה שנה, מוכרחים היו לתכנן כבר מתחילת הבריאה את כל הילוך המזלות כך שמולד חודש ניסן בשנת ב' אלפים תמ"ח לבריאת העולם [שהיא השנה שבה יצאו ממצרים (עי' רש"י עבודה זרה ט, א)] יצא בדיוק בחצות היום. זהו דבר שרק הקב"ה יכול לתכנן ולחשב אותו. אולי זהו שאמר בעל ההגדה, שהקב"ה חישוב את הקץ. היינו, שכבר בבריאת העולם תכנן הקב"ה את מהלך הכוכבים כך, שכשיגיע זמן הגאולה במצרים, יוכל להראות למשה את חידוש הלבנה בשיעור הנצרך.

"מה לך הים כי תנוס"

אנו אומרים בהלל: "מה לך הים כי תנוס, הַיַּיָּהוּבִים תִּסֹּבֵב לְאַחֲרָיו... מִלִּפְנֵי אֲדוֹן חוּלֵי אֶרֶץ, מִלִּפְנֵי אֱלֹהֵי יַעֲקֹב" (תהלים קיד, ז-ז). למה בחר המשורר בשני כינויים אלו דווקא, "אדון" ו"אלוהי יעקב"? [ביטויים שאינם שכיחים כל כך].

נראה לפרש כך: הרי המשורר שאל שתי שאלות: "מה לך הים כי תנוס" - בקריעת ים סוף, ו"הַיַּיָּהוּבִים תִּסֹּבֵב לְאַחֲרָיו" - בקריעת הירדן, כשנכנסו לארץ ישראל. מה גרם באמת לים לנוס? אמרו חז"ל: "הים ראה וַיִּנְסֵ", מה ראה? ראה ארונו של יוסף שכתוב בו "וינס ויצא החוצה" (זוהר ח"ב מט, א). ומה גרם ליוסף לנוס החוצה? אמרו חז"ל: "בְּאֵתָהּ דְּמוֹת דְּיוֹקָנוֹ שֶׁל אַבְיָו וְנִרְאָתָהּ לוֹ בַּחֲלוֹן... מִיד פֶּרֶשׁ וְלֹא חָטָא (סוטה לו, ב). נמצא, שיעקב (שגרם ליוסף לנוס החוצה) הוא שגרם לקריעת ים סוף. לכן אומר המשורר: "מה לך הים כי תנוס... מִלִּפְנֵי אֱלֹהֵי יַעֲקֹב", שהרי יעקב הוא שגרם לקריעת ים סוף.

כעין זה יש לפרש גם לגבי הכינוי השני שהזכיר המשורר - "אדון". "הַיַּיָּהוּבִים תִּסֹּבֵב לְאַחֲרָיו". מה גרם לירדן ליסוב לאחור? - ארון הברית: "וַיִּהְיֶה בְּנֹחַ פְּפוֹת רִגְלֵי הַכְּהֻנִּים נֹשְׂאֵי אֲרוֹן ה' אֲדוֹן כָּל הָאָרֶץ בְּמֵי הַיַּיָּהוּבִים, מִי הַיַּיָּהוּבִים יִפְרֹתוּ... [וַיַּעֲמְדוּ גַם אֶתְדָּ] (יהושע ג, יג). הירדן נקרע אם כן מִלִּפְנֵי אֲדוֹן חוּלֵי אֶרֶץ" - "אֲדוֹן כָּל הָאָרֶץ". למה דווקא מלפני "אדון"? כי "כל מקום שנאמר אדון, עוקר דיריין ומכניס דיריין" (ילק"ש יהושע רמז יד), וכאן עמדו להכנס לארץ, להוריש את יושבי הארץ ולשבת במקומם. לכן הכינוי שמשמש בו המשורר לגבי בקיעת הירדן הוא "אדון", "הַיַּיָּהוּבִים תִּסֹּבֵב לְאַחֲרָיו... מִלִּפְנֵי אֲדוֹן חוּלֵי אֶרֶץ"¹⁷.

"אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה"

בהמשך ההלל אנו אומרים, "אֶבֶן מַאֲסוֹ הַבּוֹנִים הָיְתָה לְרֹאשׁ פִּנֵּה" (תהלים קיח, כב). מי זאת האבן הזאת? בפשטות הכונה היא לישראל, שהם שפלים מכל האומות, ולעתיד לבוא הם יהיו לראש פנה (עי' רש"י שם).

אבל חז"ל דרשו שהכוונה היא לדוד המלך (פסחים קט, א). "אֶבֶן מַאֲסוֹ הַבּוֹנִים" - זה ישי שמעביר את שְׂבַעֲתַת בְּנֵי הַגְּדוֹלִים לַפְּנֵי שְׂמוּאֵל הַנְּבִיא לְבַחֲרוֹר אֶחָד מֵהֶם לְמֶלֶךְ, וְרַק אֶת דָּוִד בְּנוֹ הַקָּטָן הוּא אֵינּוּ מִבִּיא. הוּא סְבוּר שְׂדוּד אֵינּוּ מֵתַאִים לְמֶלֶךְ (שמו"א טו). ולבסוף מה קורה? - דוקא דוד נבחר למלך! "הָיְתָה לְרֹאשׁ פִּנֵּה".

והנה, בפיוט לראש השנה נראה, שהפסוק רומז על מאיסה ובחירה נוספות שהיו כאן. דוד שהוא מצאצאי לאה, נבחר למלך במקום שאול, שהוא מצאצאי רחל. לאה שהיתה שנואה (בראשית כט, לא), היתה עכשיו לראש פינה. המלכות הנצחית, מלכות מלך המשיח במהרה בימינו, עוברת ללאה אמנו, השנואה.

ויש גם מאוסה נוספת שנהיית כאן לראש פינה: יהודה אומר לתמר, "שְׂבִי אֶלְמִנָּה בֵּית אֲבִיךָ" (שם לה, יא). הוא חושש שתמר היא "אשה קטלנית", ומסרב להשיא לה את בנו השלישי, שְׁלֵה. ולבסוף, בלי שתכנן, דוקא ממנה יוצאת מלכות מלך המשיח.

ויש עוד אבן אחת שמאסו הבונים, וגם היא נהיית לראש פינה בהמלכתו של דוד: רות המואביה. הרי הגואל אמר לבועז: "לֹא אוּכַל לְגַאֵל לִי פֶן אֲשָׁחִית אֶת נַחְלָתִי" (רות ד, ו). חשש שבניו יאסרו לבוא בקהל. והנה עכשיו היא זוכה להיות לראש פינה. כל מלכות מלך המשיח יוצאת מרות המואביה. הרי שיש כאן כמה אבנים שמאסו הבונים, שכולן נהיות לראש פינה בהכתרתו של דוד למלך: לאה, תמר, רות ודוד. יהי רצון שנזכה לאכול פסח מצה ומרור כהלכתם, חג כשר ושמה.

נערך לפי הבנתו של העורך,
וכל טעות או חסרון (אם ישנם) יש לתלות בעורך בלבד.

17. ועי' פירוש קרוב לזה בסידור הגר"א.